

## A magyar középosztály jövője.

Írta: SCHNEIDER SÁNDOR.

Vizsgálódásaim elején arra kívánok reámutatni, amiről nem fogok beszélni: a nyugoti országokban észlelhető u. n. középosztály-mozgalomra, az ennek hatása alatt érvényesülő középosztály-politikára, divatos, hangulatos irányzatokra, melyeknek sokkal nagyobb a suggestiv hatása, mint tulajdonképpen eredményeik.

A »Mittelstandsbewegung« a kisiparnak és a kiskereskedelemnek conserválására irányuló, a liberális gazdasági iskola reakciójaként jelentkező mozgalom, melynek zászlójára sok a nagy tömegeknek, különösen a választó közönségnek kedves jelszó van írva, melynek érvényesülése, vagy diadalrajutása azonban azon legyőzhetetlen akadályba ütközik, hogy a capitalistikus termelést, a gyári üzemeket és a nagy forgalommal számoló nagy árúházakat visszacsinálni, a fejlődés szekerét megfordítani nem lehet.

A Mittelstandsbewegung a középosztálynak csupán kis részére, a kisiparosokra és kiskereskedőkre terjed ki; a középosztály azonban egyéb elemekből is áll, így a földbirtokosság egy categoriájából, a tisztviselők és alkalmazottak légiójából, a személyes szolgálatokból élők – orvosok, ügyvédek, mérnökök stb. – csoportjából, a középiparosokból és azon kereskedelmi üzemek tulajdonosaiból, akik sem a kiskereskedők sorába nem szoríthatók bele, sem a felső osztályok színvonalát el nem érik.

Ezen felsorolás után tulajdonképpen szükségtelen meghatározni a középosztály fogalmát, annál inkább, mivel minden ilyen meghatározás sántít és tökéletlen. A jövedelmet véve osztályozásunk alapjául, talán azt mondhatjuk, hogy a középosztály ott

kezdődik, ahol a jövedelem az első rendű szükségleteken kívül egyéb szükségletek fedezésére, vagy megtakarításokra is képesít. Felső rétege ott végződik, ahol az összes szükségletek fedezetet találnak anélkül, hogy az egyén munkát kényszerülni végezni, ahol tehát megszűnik a keresés szükségessége. E két határ között számos különböző rétegre oszlik a középosztály, mely tehát semmiképpen sem homogén tömeg, hanem foglalkozási csoportok, gazdasági érdekek, előítéletek és hagyományok szerint tagolt része a nemzetnek.

A középosztály a társadalom gerince. Nemcsak a történeti, a régi, hanem az egész középosztály. Átmenet a birtoktalan munkásosztály és a munka nélkül is prosperáló birtokosok között; alsó és felső rétegen folyton le- és felmenő mozgás, társadalmi capillaritás észlelhető, tagjainak gazdasági tevékenysége, szellemi munkássága, mely társadalmi helyzetének a megtartására, vagy – ha lehet – emelésére irányul, nem szünetel soha, mert hiszen minden szünet visszaesést jelent.

A nagy nemzetek mind erős, hatalmas középosztályra támaszkodnak; a középosztály, még pedig minél szélesebb rétegű középosztály, jóléte az egész társadalom jólétének legbiztosabb alapja.

Teljesen indokolt tehát az az érdeklődés, amelyet a magyar középosztály helyzete iránt tanúsítunk, mert a magyar társadalom ereje első sorban egészséges középosztályából, gazdagsága ennek a rétegnek a jólétéből fakad.

Milyen elemekből áll a magyar középosztály?

Hogy a jelen középosztály – mondhatnám verticalis – tagozódását megértsük, pillantsunk vissza annak múltjára, történeti fejlődésére. A hűbéri-rendi alkotmány korában a középosztály a köznemességből állott, ehhez az absolutismus korában idegen eredetű burokrácia, végre az alkotmányos aera óta a zsidóság járult hozzá.

A magyar középosztály ma sem egységes, ideológiája teljesen különböző, a fentemlített verticalis tagozódás szerint elkülönülő csoportjaiban. És ez nem specialis magyar jelenség, mert például a nálunk sokkal műveltebb és háborítatlanabb múltra visszatekintő Németország középosztályában is meg-  
leljük ezeket az ellentétes irányzatokat. Mindenütt, ahol az

ancien-régime, az agrár-feudális nemesség megtartotta – ha nem is előjogait, – hanem társadalmi súlyát, ahol az agrarizmus és industrializálódás, földbirtokosság és ipari capitalisták mint küzdő felek állanak egymással szemben, ott a középosztály két táborra szakad, egy conservatív és egy progressív táborra, és e táborok ellentétes programot hirdetnek ott is, ahol sem nemzetiségi, sem felekezeti kérdés nem homályosítja el ezeket a szétágazó érdekeket.

Erre éppen Németország socialis viszonyai a lelegeclatán-sabb példa. Az idegen, különösen ha nem ismeri Németország gazdasági fejlődésének folyamatát, az első alkalommal elcsodálkozik azon a tátongó úron, amely a német középosztály két táborát, a Junkert és az iparos »bourgeois«-t egymástól elválasztja. Szinte nem hiszi el, hogy a nemes származású katonatiszt nem érintkezik polgári származású bajtársával, s hogy az egyes ezredek tisztikara a legelzárkózottabb casinók jellegét viseli. Nem hiszi el, hogy egy egységes, fejlődő faj, nyelviileg egységes nemzet socialis tekintetben ilyen feltűnően tagozódjék. A német középosztálynak ez a teljesen heterogen structurája eredményezi azt, hogy a választásoknál a liberális bourgeois inkább szavaz a socialdemokrata jelöltre, tehát olyan pártnak a hívére, mely éppen a bourgeois ellen alakult, mint arra az agrárius földbirtokosra, aki tulajdonképpen a középosztály tagja.

És ha egy nyelviileg, fajilag egységes nemzet testében ekkora széthúzást tapasztalunk a középosztály egyes alkatrészei között, szabad-e azon csodálkoznunk, hogy a magyar középosztály annyifelé húz, hogy alig vannak közös céljai.

A magyar középosztály zöme a középbirtokosság. Ez természetesen olyan országban, mely évszázadokon át kizárólag a földből élt s amely csak mostanában lépett az industrializálódás útjára. Ez a középbirtokosság – mint említettem – legnagyobbbrészt a régi köznemesség osztályából való s így ma is az agrár-nemes ideológiája él benne.

Akik nálunk a középosztály conserválásának, vagy éppen megmentésének szükségességét hirdetik, rendesen csak e földbirtokos osztályra gondolnak, s ennek pusztulásából következtetnek az egész magyar középosztály decadentiájára. A középbirtok mobilisálása eladósodása fájdalommal tölti el

azokat, akik e középosztályban a nemzet egy értékes alkatrészét látják, és könnyen téves következtetésre vezeti azokat, akik nem tárgyilagos gazdasági szempontból, hanem érzelmi mozzanatokból kiindulva ennek az osztálynak a conserválásában látják a nemzet jövőjét.

Hogy a magyar középbirtokosság válságba jutott, hogy a magyar köznemesség utódai – legalább nagyrészt – rosszabb anyagi helyzetben vannak, mint voltak ősei, annak a múlt századok története adja meg a magyarázatát. A XVIII. században olyan vámreformot octroyáltak hazánkra, mely – gazdasági fejlődésünk szempontjából – igen alkalmas volt a középosztály elaltatására. E vámreform teljesen elvágta a kivitel és ennek folytán a kivitelre való termelés lehetőségét. A középbirtokosság culturalis igényei igen csekélyek lévén, az összes szükségletek a földbirtokból és az ingyen munkások munkájából letek fedezetet, a »geldfressender fremder Luxus« hogy SCHWARTNER szavait idézzem, – még nem hódított az országban. A XIX. század közepén hirtelen nagy átalakuláson ment át ez az osztály. Ingyen munkásait elvesztette és ennek folytán emelkedtek termelési költségei. A külfölddel való érintkezés, a közlekedésügy tökéletesbedése pedig emelték a stantard-ját, megnövesztették a culturalis igényeit.

Mindez talán nem lett volna baj, ha a megnövekedett termelési költségeket a termelés fokozásával, a termelés modernizálásával, belterjesebb tételével igyekeztek volna ellensúlyozni, s ha a nagyobb igényeket kielégítendő a nagyobb jövedelmet nyújtó ipari termelést is felkarolták volna. E helyeit azonban azt láttuk, hogy a birtokosság csupán jövedelem-, járadék-forrásnak tekintette a földet, hogy megmaradt a régi, kezdetleges gazdálkodásnál és nem törekedett kereskedelmi szellemben, kereskedelmi üzem módjára emelni annak termelékenységét. Fiait államhivatalnokoknak nevelte, mert ilyenformán kényelmes és biztos ellátásban vélte részesíthetni őket, s mert a közigazgatást – mint nobile officiumot – eddig is gyakorolta.

Így jutottunk a jogásznemzet híréhez, szaporítottuk jogi tanintézetek számát, építettünk gymnasiumot ott is, ahol iparosiskolára lett volna szükség, és elhanyagoltuk a gazdasági, nevezetesen a mezőgazdasági szakoktatás ügyét. Kiváló

közjogászokat producáltunk és democratisáltuk a közjogi politikát, ellenben kevés tanult modern gazdát adtunk az országnak.

S midőn a termelési költségek – nevezetesen a munkabérek – emelkedéséhez, az eladósodás növekedtéhez még a tengerentúli verseny árcsökkentő hatása is járult, megkezdődött az addig uralkodott liberális irányzat reakciója, a középosztály állami segítséget kért és megkapta a gabonavámokat, a földbirtok rentabilitásának állami garantiáját.

Hogy a védvám meg nem szüntette azokat a ható okokat, melyek a középbirtokosság anyagi helyzetét rosszabbítják, arról az a körülmény tanúskodik leginkább, hogy nem szüntek meg a panaszok, és újabb meg újabb reformtervek – az agrár-örökösödés rendjének megváltoztatása, parcellázásokkal kapcsolatos középbirtokparcellák létesítése stb. – látnak világot a középosztály ezen alkatrészének megmentésére.

A földbirtokosok s az iparosok és kereskedők között – mintegy izoláló réteg – a tisztviselők és önálló szellemi foglalkozásokból élők csoportja áll. A régi középosztály – miként említettem – a múltban kizárólagos tulajdonosa volt a közigazgatási hatalomnak. Azt a néhány főnemest kivéve, kik udvari hivatalokban ültek, a közigazgatás egészen a köznemességnek volt a kezében; a megyei autonómia csupa kisnemesi köztársaságot formált az országból. Az absolutismus idején idegen – osztrák-német – tisztviselők vették át e szerepet, s így született meg a »beamter« fogalma hazánkban. Az alkotmányos aerában a beamterek utódai és a régi középosztály egyaránt törekszenek lefoglalni az állami hivatalokat, és a földbirtokosság elszegényedésével párhuzamosan halad az az államsocialista-törekvés, mely az állami »állások« szaporításának lavinájához vezetett.

Az állami tisztviselők éppen ezen rokoni kapcsolatnál és a hagyományok erejénél fogva gondolkodásmódjukban a földbirtokossághoz állnak legközelebb. Ehhez még az a körülmény is hozzájárul, hogy a világforgalommal járó áremelkedés, a védvámos rendszer drágító hatása legjobban ezt az osztályt, a fix fizetésből élők osztályát nyomja. Misem természetesebb, mint hogy a földbirtokosság panaszai és a rossz javadalmazásban, illetőleg az árak emelkedését követni nem

tudó drágaságban gyökerező elégedetlenség – bár teljesen különböző forrásokból táplálkoznak – az érdekek bizonyos közösségét, a »restitutio in integrum«, a »régi jó idők« után való vágyakozást keltették fel a középosztály ezen rétegében. Ez a magyarázata az ezen osztály kebelében észlelhető conservatív, a mozgó tőkében, iparosodásban ellenséget látó irányzatnak.

A régi középosztály fiai a szellemi, személyes szogálatokból álló, az u. n. diplomás pályákon is elég nagy számban lelhetők fel. Ezek a pályák, nevezetesen az ügyvédi foglalkozás, melyben bizonyos relatiók, összeköttetések kihasználása játssza a főszerepet, és amely pálya legjobb minősítés a politikai szereplésre, számos utódját vonzotta magához a régi középosztálynak. Egyben azonban az új osztályoknak is küzdőtere, mivel egész nevelési rendszerünk, valamint – amint ezt kimutatni igyekezni fogok – gazdasági strukturánk fogyatékosága a humánus és jogi minősítésre praedestinálja a középosztály fiait. A régi polgári osztály fiai, valamint a zsidóság – nem lelvén elég teret működésükre az iparban és kereskedelemben – szintén a szabad értelmi pályákra tódulnak, s ez a magyarázata a diplomákban jelentkező túlproductionnak és annak az egészségtelen versenynek, mely az értelmi osztály elprotelarisálására vezetett.

Lássuk végre a középosztály azon alkotó elemeit, akik az iparban és kereskedelemben lelnek foglalkoztatást. Ez a verticalis réteg talán valamennyi között a legkeskenyebb, olyan keskeny, hogy szinte félő, hogy feldönti a nyugoti országokból sivítő verseny szele. Magyarországon a múltban csak koronként, egyik-másik nagy királyunk uralkodása alatt virágzott a kereskedelem, akkor t. i., amidőn a városok jelentősebb szerephez jutottak. A külkereskedelemben csak olyankor játszott szerepet a dunai út, midőn a világkerkedelem rendes útjai – valamely vis major, mint pl. a török terjeszkedés a középkor végén, vagy a szárazföldi zárlat idején – eltolódást szenvedtek. Első nagy királyaink azon messzelátó törekvései, hogy bekapcsolják országunkat a világkerkedelem hálózatába, hogy tengert szerezzenek a magyar fajnak, csak sporadikus kísérletekre vezettek, mert az állattenyésztő és földművelő faj nem vágyott a tenger felé.

A külkereskedelem, a szomszédos gazdasági területekkel való érintkezésben állott, nevezetesen a nyugotnak – és a míg Lengyelország gazdag volt és virágzott – északnak irányuló kivitelünk ellenértékét képviselte a nyugatról bevitt iparcikknek. E külforgalmat részben német bevándoroltak, városaink polgárai, részben pedig örmények, izmaeliták és zsidók bonyolították le; a belkereskedelem ugyanezen elemeknek volt a kezében. A XVIII. század vámreformja külkereskedelmünket úgyszólván teljesen megszüntette és a közvetítést is osztrák kereskedőknek juttatta.

Mi sem természetesebb, mint hogy ilyen mostoha viszonyok között nem tudott olyan kereskedelmi osztály kifejlődni, mely gazdasági erejénél, társadalmi súlyánál fogva megbecsülést szerzett volna e foglalkozásnak, mely nem kérte, hanem követelhetne volna a »recipiálást«. A magyar kereskedelem terjedelménél, forgalmánál fogva nem vezethetett olyan tőkegyűjtésre, a milyent a nyugoti tengerparti nemzetek kereskedőinél találhatunk, akik világrészek között bonyolítván le a közvetítő forgalmat, testi kockázattal és nagy s ellemi munkával vagyonokat gyűjtöttek, mely vagyonok vetették meg alapját a capitalistikus ipari termelésnek.

A magyar kereskedelem szűk keretek között mozgott, a magyar kereskedő nem lelhetett megfelelő területet munkásságára, elegendő alkalmat meggazdagodására, a magyar kereskedelemnek – mint osztálynak – ehhez képest nemcsak gazdaságilag, hanem logice társadalmilag is csak alantasabb szerepkör jutott osztályrészlül. Ez a helyzet csak a liberális aera óta javult meg valamelyest, midőn az intenzívebb termelés és a fokozódó igények a közvetítésnek is nagyobb szerepet juttattak, a mióta fölmívelésünk is capitalistikus üzemre tér át, sőt ipari termelésünk is emelkedik.

A magyar kereskedelemnek – mint osztálynak – legnagyobb baja és gyengéje, hogy majdnem kizárólag zsidókból áll. Hiánya ez azért, mivel e társadalmi functió, a kereskedelmi foglalkozás ellen felekezeti szempontokat szoktak agitationális célokra kihasználni, mivel bizonyos gazdaságpolitikai mozgalmakat az ellentábor faji, felekezeti törekvéseknek szeret feltüntetni. Ennek a jelenségnek azonban első sorban a történeti középosztály az oka, melynek fiai – nevezetesen akkor,

midőn még elegendő tőke állott a rendelkezésére – bizonyos előítéleteknél fogva nem léptek a kereskedelmi pályára.

A magyar kereskedelem, bár nagyot fejlődött az utolsó félszázadban, távolról sem áll azon a magaslaton, amelyen állania kellene. Tőkehiánya megakadályozza abban, hogy bizonyos kezdeményező szerepre vállalkozhassék. A sok gyenge existencia egészségtelen versenyre vezetett. Kereskedelmi szakoktatásunk e téren is a diplomahajhászt eredményezte; felső kereskedelmi intézeteink elméletileg művelt alkalmazottakat produkálnak, kiket a gyenge vállalkozói szellem nem képes eltartani. E jelenség részben bizonyos állami berendezkedésekre, nevezetesen azon teljesen indokolatlan követelésre „vezethető vissza, melyet az egyéves önkéntesség kvalifikációjával szemben támasztunk, mert midőn a sokkal inkább kereskedő és iparos Németországban a középiskola 6 osztálya máris megadja a jogot az egyesztendős katonai szolgálatra és a tartalékos tisztté kinevezésre, nálunk – a külön e célra szolgáló kurzusoktól eltekintve – a 8 esztendős középiskola vagy egyenértékű tanintézetek sikeres elvégzéséhez kötik e jog adományozását. Ennek a talán csekély jelentőségűnek látszó körülménynek igen messzemenő következményei vannak, amennyiben középosztályunk azon nemzedéke, mely hajlandóságot mutatna a gyakorlati kiképzés iránt, életkorának azt a két esztendőjét is iskolában kénytelen eltölteni, amely alatt külföldi collegái már a gyári üzemekben, vagy üzleti irodákban gyakorlati alapon sajátítják el ezt az első sorban gyakorlati mesterséget.

Ipartűző középosztályunk is számos nehézséggel küzd. Az ipari fejlődés természetes útja az lett volna, ha a magyar kisipar tőke és gépek felhasználásával gyárüzemeknek adott volna helyet. Ez a fejlődési folyamat hosszabb időt igényelt volna, mint a hogy hosszabb ideig tartott a nyugoti industriális államokban. A magyar iparfejlesztés processusa nem választhatta ezt a hosszú utat, hanem egyszerre törekedett a nyugati culturnépek fejlődési szintjét elérni, és így olyan iparágakban is gyárüzemek létesültek és létesülnek, amelyek alig támaszkodhatnak kisipari szilárd alapra.

A liberális korszak alatt belekapcsolódtunk a nyugati culturnépek életközösségébe, minek – miként erre már rámu-



tattunk – első sorban az lett a következménye, hogy kulturigényeink emelkedtek, és hogy a termelési költségek növekedtével az élet is megdrágult. Ezt a nagy változást a kisipar, a kézmű is megérezte. A közönség inkább vágyott a nyugoti gyáripari termelés czikkeire, melyek sok tekintetben tetszetősebbek, mindenesetre azonban jóval olcsóbbak voltak. A kézműves, aki addig a középosztály alsó rétegét képezte, nem tudott a gyáripari termelés vezetőinek helyére emelkedni, hanem többnyire gyári munkássá süllyedt, elproletarizálódott.

Az állami iparfejlesztő actio lassan gyáriparat teremtett, még pedig jórészt idegen tőke bele vonásával. E gyárüzemek tulajdonosainak nagy része a középosztály tagjaihoz számítható, és a<sup>1</sup> volt polgári lakosság és a zsidóság sorából kerül ki. Ez az osztály – gazdasági erejét tekintve – még gyenge. Céljaiban, törekvéseiben a kereskedő-középosztályhoz áll legközelebb, származásánál és azon előítéleteknél fogva, amelyekkel a földbirtokosság részéről találkozik, szembehelyezkedik a földbirtokossággal, s a meddig ez a középosztály conservatív árnyalatát képviseli, a kereskedő- és iparos a liberális, sőt radicalis szárnyát alkotja.

Ez a magyar középosztály képe. Alkatrészeiben nem különbözik a nyugoti államok középosztályaitól, csak ezen alkatrészek egymáshoz való számarányában. Gazdaságtörténetünk megmagyarázza ezt a számarányt, a földbirtokosság rossz, az iparosság és kereskedők csekély szerepét, uralkodó miseriánk pedig az értelmi foglalkozást üzők nagy arányát.

Mi ennek a középosztálynak a jövője, illetve mitől függ a megerősödése, boldogulása a jövőben?

Mivel középosztályunk tagozódását és jelen helyzetét első sorban gazdasági okokkal magyaráztuk, jövő fejlesztésének is csak egy módja van: azoknak a gazdasági alapfeltételeknek a létrehozatala, melyek egészséges nemzeti középosztályunk kialakulását lehetővé teszik.

A középosztály lábraállítása nem lehetséges conservatív eszközökkel, a társadalom egészét megterhelő kedvezmények osztogatásával; először, mert minden ilyen különleges elbánás sértő lenne a többiekre, azután meg, mert az ilyen conservatív rendszabályok csak ideig-óráig segítenek, meghosszabbít-

ják az egészségtelen állapotot, és annál fájdalmasabbá teszik a kérlelhetetlen törvényszerűséggel bekövetkező összeomlást.

A minthogy a kisipart – kivéve egyes ágait, melyek a nyugaton is életképesek – nem lehet sem képesítési rendszabályokkal, sem a kényszertestületek valamely alakjával conserválni, éppen olyan kevésbé lehet a rosszul gondolkodó és nagy igényű birtokosnak olyan jövedelmezőséget biztosítani, mely a szokott standardjának megfelel. Sőt, amint az egész gazdálkodó nemzetre, az egész társadalomra káros lenne, ha a kisipar mesterséges fenntartásával és élesztésével elválnák a gyárüzemek létesítésének és virágzásának, a tőkeerős industrialisálódásnak útját, éppen olyan káros lenne az egész nemzetre, ha mesterséges eszközökkel kívánnánk fenntartani egy – nemzetünk történetében bármilyen érdemeket szerzett – olyan osztályt, mely rossz gazdálkodásával paragon hagyja heverni legnagyobb nemzeti kincsünket: a földet.

A megoldásnak csak liberális szellemben és irányban lehet és szabad bekövetkeznie. Életre kell ébreszteni az alvó tehetségeket, munkakedvet kell suggerálni ott, ahol ma kicsinyes előítéletek útját állják a gazdasági tevékenységnek, meg kell teremteni a gazdasági munka alapfeltételeit és ezzel már is talpraállítottuk, vagy megteremtettük a jövő egészséges középosztályt.

A középosztály fogalmának definitiójában ott szerepel a munka. Munka nélkül csak a felső osztályok képesek prosperálni; a középosztály, ha nem dolgozik, elproletárosodik. A régi magyar középosztályt részben a neki biztosított kiváltságok, részben az elmúlt századok gazdasági politikája leszoktatta a munkáról. Hogy társadalmi tekintélyét fenntarthassa, hogy elszegényedésének folyamatát megakassza, gazdasági tevékenységet kell folytatnia, dolgoznia kell, legalább annyit, amennyit a nyugati culturnépek középosztályai dolgoznak, vagy talán – mert hiszen helyzetének megjavításáról van szó – még azoknál is többet.

A történelmi középosztályt említettem első helyen, mert ez az osztály éppen társadalmi okainál fogva van hivatva arra, hogy elől járjon a jó példával, a gazdasági munka megbecsülésével. Már a mezőgazdasági culturának belterjesebbé válása, kereskedelmi szellemben való továbbfejlesztése is alkalmas regenerá-

tora volna a földbirtokosságnak. Ámde a régi középosztálynak a többi termelési ágaktól sem szabad tartózkodni. Iparunk és kereskedelmünk még rendkívüli arányban lenne fejlesztendő s e munkából a régi középosztálynak – már saját érdekében is – ki kellene vennie a részét.

A középosztály többi alkatrészeinek felvirágoztatása, a magyar középosztály rétegének kiszélesítése szintén csak a gazdasági alapfeltételek megadásától, biztosításától függ. A kötött birtoknak valamely formában való mobilisálása, az ipari fejlődés elősegítése, a humánus nevelésnek a szakoktatással való helyettesítése: íme a jövő középosztály boldogulásának feltételei.

A gazdasági tevékenységnek első hatása a középosztály anyagi helyzetének, keresőképességének fokozásában nyilvánulna. További hatása a jelenleg uralkodó előítéletek megdöntésében jutna kifejezésre, a mennyiben közelebb hozná egymáshoz a ma teljesen elszigetelt termelési ágakat, és megszüntetné a foglalkozási csoportoknak faj és felekezetek szerint való elkülönülését. Fogékonyabbá tenné a társadalom vezetésére praedestinált középosztályt a reális gazdasági kérdések iránt, miáltal politikai felfogása is érettebbé válnék.

A magyar középosztály miseriájának panaceája a munka. S ha a jelen középosztály nem fogja megérteni e gyógyszer fontosságát, a társadalmi fejlődés kérelhetetlen törvényei detronisálni fogják vezető szerepéről és új feltörekvő osztályokat fognak helyébe ültetni, melyek kevésbé finyásak a munkaalkalom megválasztásában és szívósabbak a gazdasági harcok küzdelmeiben.